

KANT ve FRANSIZ DEVRİMİ *

Doç. Dr. Özkan Ağaş
Ankara Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi
ORCID: 0000-0001-8483-2805

Ar. Gör. Selbin Yılmaz
Ankara Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi
ORCID: 0000-0002-1657-9178

Öz

Kant'ın devrim ve direnme hakkına dair pek gizlemediği olumsuz görüşleriyle, ilerleyen yaşına rağmen 1789 Fransız Devrimi karşısında kapıldığı tavizsiz coşku arasındaki bariz açığı, o günden beri takipçilerinin ve yorumcularının zihnini kurcalamaya devam etmektedir. Üstelik 20. yüzyıldan günümüze çeşitli aralıklarla yeniden canlanan bu tartışmanın gerisindeki tarihsel-siyasal özgünlükler (totalitarizm gibi), verimli ama daha da çetrefil bir kavramsal zeminin doğmasına neden olmuştur. Fakat bu makalede hedeflenen şey, buradaki uzun tartışmanın tüm uğraklarını tek bir çalışmada tüketmek değil, Kant ile Fransız Devrimi arasındaki etkileşime odaklanmaktır. Yalnızca bu bile, Fransız Devrimi'nin sarsıcı olaylarına tanıklık eden Kant'ın devrimle nasıl hemhâl olduğunu ve daha önemlisi, Alman düşüncesinin hızla kutuplaşarak siyasallaştığı 1790'lı yıllar boyunca, kendisinin *felsefede* yaptığı şey ile devrimin *siyasette* yaptığı şey arasındaki atfın ne denli güçlendiğini gösterecektir. Felsefesinin bu siyasal doruğunda, maruz kaldığı çok yönlü tazyiklerin etkisi altında, komplike ve bazı açılardan da gerilimli bir devrim yorumu geliştirmiştir Kant. Genel bir kavram olarak devrimle dair yorumlarını dışarıda bıraktığımız ve yalnızca Fransız Devrimi'ne doğrudan veya dolaylı atıfta bulunduğu metinlerine odaklandığımız bu makalede, söz konusu etkileşimin boyutlarını anlamaya çalışıyoruz.

Anahtar Sözcükler: Immanuel Kant, Fransız Devrimi, Alman felsefesi, Devrim eleştirisi, Direnme hakkının reddi

Kant and the French Revolution

Abstract

The obvious contrast between his unfavourable remarks about the revolution and the right of resistance which he did not conceal and his uncompromising enthusiasm for the French Revolution despite his advancing age, has been occupied the minds of his followers and commentators since then. Furthermore, the historical-political peculiarities (such as totalitarianism) behind this debate, which has been revived at various intervals from the 20th century to the present, have led to the emergence of an abundant but more complex conceptual ground. But what is aimed in this article is to focus on the interaction between Kant and the French Revolution rather than to exhaust all the moments of the discussion here in a single study. This alone will show how Kant, who witnessed the shocking events of the French Revolution, became integrated with the revolution, and more importantly, how the attribution between what he did in *philosophy* and what the revolution did in *politics* was getting stronger throughout the 1790s, the time when German thought became rapidly polarized and politicized. At this political climax of his philosophy, and under the influence of multiple pressures he was exposed to, Kant developed a complicated and, in some ways, tense interpretation of revolution. In this article, where we leave out his remarks on the revolution as a general concept and only focus on his texts in which he refer to the French Revolution directly or indirectly, we try to understand the dimensions of the interaction aforementioned.

Keywords: Immanuel Kant, French Revolution, German philosophy, Critique of the revolution, Rejection of the right to resist

* Makale geliş tarihi: 24.09.2021
Makale kabul tarihi: 05.11.2021
Erken görünüm tarihi: 18.11.2021

Kant ve Fransız Devrimi

Giriş

Kant ve devrim temalarının birlikte anıldığı bir başlık hakkında yazmak, Immanuel Kant'tan geriye kalan bir dizi muamma ve bunlar etrafında dönen sonu gelmez tartışmalarla dolu bir sahaya girmeyi, buradaki güçlükleri peşinen kabullenmeyi gerektiriyor. Kant'ın devrim (*Revolution*) başta olmak üzere, ayaklanma (*Aufstand*), isyan (*Rebellion*), direniş (*Widerstand*) gibi siyasetin başka sert formlarına da dair pek gizlemediği olumsuz görüşleriyle, ilerleyen yaşına rağmen 1789 Fransız Devrimi karşısında kapıldığı tavizsiz coşku arasındaki bariz açığı, aslında o günden bu yana takipçilerinin ve yorumcularının zihnini kurcalamaya devam ediyor.

Sorun şu ki, Kant'ın özellikle 1780'li yılların ortalarından 1790'ların sonlarına kadar ürettiği ve sahip oldukları siyasal tonla diğerlerinden ayrılan metinlerine baktığımızda, spesifik bir devrim kuramından ziyade, *tarih*, *hukuk* ve *estetik* kuramı içerisinde geliştirilmiş üç farklı devrim yorumunun bulunduğunu görürüz. Nitekim buradaki tüm güçlük de söz konusu yorumları birbirine indirgemenin olanaksızlığından kaynaklanır —*tarih kuramı* açısından devrim, doğanın gizli planı dâhilinde iş gören ve nihayetinde insanlığın ilerlemesine katkı sunacak gelişmeleri tetikleyen bir olayken (Kant, 2017: 45-46; 2007: 118-119); *hukuk kuramı* açısından, koşulsuz bir yasağın konusu olan ciddi bir suçtur (Kant, 2010: 40-49; 1996b: 296-304; 1991: 129-133); *estetik kuramı* açısından ise devrimde, seyredenlerin üzerinde coşkuya varan bir katılma isteği uyandıran yüce bir şeyler bulunur (Kant, 1979: 153-155).¹ Farklı düzeylerde ve oldukça gerilimli şekilde çalışan, fakat tüm çelişkilerine rağmen birbirini yok veya geçersiz de saymayan, hatta kimi zaman birbirine de bulaşan üç farklı yorum,

1 Bu makalede yapacağımız tüm Kant atıflarında eğer ilgili metin dilimize çevrilmişse, öncelikli olarak bu çevirileri kullanmayı tercih ettik; bunun dışındaki durumlarda ise genellikle İngilizce'deki Cambridge derlemelerini (*The Cambridge Edition of the Works of Immanuel Kant*) kullandık. Her durumda, gerek kavram ve ifadelerdeki tutarlılığı, gerekse de İngilizce'deki literatürle olan sürekliliği koruyabilmek için Türkçe ve İngilizce çevirilere birlikte atıfta bulunduk.

üstelik bunlar etrafında oluşmuş geniş bir tartışma alanı ve hatırı sayılır bir literatür vardır elimizde.²

Biz ise bu çalışmada ne Kant'ın genel bir kavram olarak devrime getirdiği gerilimli yorumların, ne de bunlara verilen karmaşık tepkilerin detaylarını incelemeye yelteneceğiz. Bunun yerine asıl olarak, Kant ile çağdaşı olduğu Fransız Devrimi arasındaki etkileşimin çeşitli veçhelerini ortaya koymaya çalışacağız. Burada umduğumuz şey, Alman düşüncesinin Fransa'daki devrimci altüst oluşların baskısıyla kamplara ayrıldığı ve siyasallaştığı 1790'lı yıllar boyunca, Kantçı felsefe ile devrim arasındaki karşılıklı atfın, hatta korelasyonun ne denli güçlendiğini göstermek. Gerçek şu ki, dikkate değer bir ilgiye ama aynı sebeple dikkate değer bir husumete de konu olan felsefesinin deyim yerindeyse bu siyasal doruğunda, maruz kaldığı çok yönlü tazyiklerin etkisi altında, komplike ve bazı açılardan da gerilimli bir devrim yorumu geliştirmiştir Kant.

-
- 2 Kant'ın devrim ve direniş hakkına getirdiği koşulsuz yasağın, gerek onun devrim hakkındaki diğer yorumlarıyla, gerekse de felsefesinin bütünüyle uyumlu olup olmadığına dair tartışma ve buradaki gerilimleri izah etme çabası, neredeyse Kant'ın argümanının kendisi kadar eskidir (bkz. Maliks, 2014: 114; 2018: 456; 2011). Fakat özellikle 20. yüzyılın totalitarizm deneyimleri bu tartışmayı yeniden alevlendirmiş ve günümüze dek uzanan kapsamlı bir literatürün doğmasına neden olmuştur. Kant'ın düşüncesindeki gerilimin makul bir açıklaması olduğunu düşünenlerden, buradaki çelişkinin giderilemez bir dizi soruna işaret ettiğini düşünenlere değin uzanan geniş bir aralıkta, Kant'ın devrim yorumlarını tashih etme girişimleri bitmek bilmemiştir. Bunları şu şekilde sınıflandırmak mümkün: (i) Tıpkı totaliter rejimlerde olduğu gibi, eğer bir devlet hukuk ilkelerine bağlı olmaktan çıkmışsa, bu durumda Kant'ın devrim ve direnme hakkına koyduğu yasağın geçerliğini yitireceği tezi (bkz. Reiss, 1956: 190-191; Westphal, 1992: 411; Byrd ve Hruschka, 2006: 243-244; Waldron, 2006: 197; Ripstein, 2009: 341, 343); (ii) Kant'ın devrim yasağının esasında bir şiddet yasağı olduğunu, dolayısıyla şiddet içermeyen sivil itaatsizlik biçimlerinin onun felsefesine kolaylıkla eklenebileceği tezi (bkz. Kersting, 2010: 76; Wit, 1999; Çörekçioğlu, 2010; Schwarz, 1964: 130-131); (iii) Kant'ın devrim konusundaki ikircikli tutumunun hukuk ile ahlâk arasındaki çatışmadan kaynaklandığını ve bu çatışmada öncelik ahlâka verilecek olursa egemene itaatsizliğin Kant'ın düşüncesinde meşru kabul edileceği tezi (bkz. Hill, 2002: 288; Williams, 1983: 205; Schwarz, 1964: 130); (iv) Kant'ın sansür politikaları nedeniyle devrime dair görüşünü açıkça ifade edemediği ve söz konusu tutarsızlığın bundan kaynaklandığı tezi (bkz. Strauss, 1988: 33; Yovel, 1980: 215); (v) Kant'ın farklı söylem düzeylerinde konuştuğu ve görünürdeki karmaşanın buradan ileri geldiği tezi (bkz. Nicholson, 2010: 152, 165; Seebohm, 1981: 560, 586; Atkinson, 1992: 247; Axinn, 1971: 432); (vi) Kant'ın devrime dair görüşlerindeki tutarsızlığın politik sebeplerden kaynaklandığı, dolayısıyla buradaki çelişkiye felsefi açıdan bir çözüm getirmenin olanaksız olduğu tezi (bkz. Beiser, 2018: 91); (vii) Kant'ın ahlâk felsefesinin devrim ve direnme hakkı sorununda ortaya çıktığı üzere, ödevlerin çatışmasından doğan zahmetli sorunları çözmeye yeterli olmadığı tezi (bkz. Beck, 1971: 422).

Fakat bu yorumun bir şekilde tutarlı mı, yoksa giderilemez tutarsızlıklardan mustarip mi olduğuna dair sonu gelmez tartışmaları bir yana bırakarak, bu makalede daha çok Kant ile Fransız Devrimi arasındaki etkileşimin boyutlarını anlamaya çalışıyoruz. Bu maksatla, ilkin onu “devrimin filozofu” olarak adlandıran yaklaşımın soykütüğüne, ardından devrimin teorik-politik aktörleri üzerindeki etkisine ve son olarak da yalnızca Fransız Devrimi’ne doğrudan veya dolaylı şekilde atıfta bulunduğu metinlerine odaklanacağız.

1. “Devrimin Filozofu”

Fransız Devrimi ile Kant arasında kurulan yakınlık elbette her şeyden önce hakkındaki biyografik tanıklıklara dayanıyor. İlk ve deyim yerindeyse “resmi” biyografi yazarlarından biri olarak bilinen Reinhold Bernhard Jachmann, Fransa’da gerçekleşen bu muazzam olayla birlikte Kant’ın neredeyse hep politikadan bahseder olduğunu söyler: Fransa’dan gelecek haberleri sabırsızlıkla bekliyordu Kant; öyle ki altmışlı yaşlarının ortasında olmasına karşın gazeteleri almak için kilometrelerce yolu koşması gerekse bundan geri durmazdı (Beiser, 2018: 66; Kuehn, 2017: 347). Benzer şekilde Ludwig Ernst Borowski de bu ilginin giderek bir saplantı düzeyine vardığını kayda geçirir (Beiser, 2018: 66).

Tanıkların üzerinde hemfikir olduğu dikkate değer şeylerden biri de şudur: Kant’ın devrime verdiği destek, Fransa’daki olayların seyri Almanya’daki pek çok Aydınlanmacıyı şüpheye düşürecek denli şiddetlendiğinde dahi bundan etkilenmemiş ve yoğunluğundan herhangi bir şey kaybetmemiştir. Yayımcısı Friedrich Nicolovius, örneğin, Kant’ın Jakobenler tarafından yapıp edilenleri Fransa’yı uzun yıllar boyunca esaret altında tutan despotizmin geçmişteki marifetlerine kıyasla önemsiz bulduğunu söyler (Beiser, 2018: 68). Aynı şekilde, Königsberg Üniversitesi’nde Kant’la birlikte görev yapan hekim Johann Daniel Metzger de Kant’ın Jakoben olarak yaftalanmaktan korkmaksızın, yöneticilerin bulunduğu ortamlarda bile devrimi savunmaktan geri durmadığına dikkat çeker (Kuehn, 2017: xxvii, 346; Geier, 2018: 264; Beiser, 2018: 68-69). Heidelberg Üniversitesi’nde ilahiyat profesörü olan Johann Friedrich Abegg ise, devrimdeki aşırılıkların Kant tarafından nasıl mazur görüldüğünü onun şu sözlerine atıfla gösterir: “Artık silinemeyecek türden fikirleri harekete geçirdiler, yaydılar. Yaratılıştaki nasıl her şey kaos içinde dağılmış idiyse, devrim de öyleydi: Şimdi Tanrı’nın ruhu bunun üzerinde süzülüyor ve yavaş yavaş her şeyi ayırarak ve düzenleyecek” (akt. Geier, 2018: 264). Borowski’nin, Kant’ın bu işi biraz aşırıya vardığına dair bazı yorumları bile bulunur —devrim konusunda muhalif görüşlere pek tahammül göstermediğinden, Terör’den veya devrim sahnesinde gerçekleşen skandallardan etkilenmediğinden, hatta olgularla çeliştiğinde dahi görüşlerini değiştirmeye yanaşmadığından söz eder (Kuehn, 2017: 346-347). Kant’ın devrime duyduğu derin bağlılığa dair bir yakını tarafından aktarılan son

bir tanıklık da şudur: “İçinde yaşıyor ve hareket ediyordu; tüm o teröre rağmen umutlarına öyle tutunmuştu ki, cumhuriyetin ilanını duyduğunda heyecanla haykırdı: ‘Artık bu kulun mezarında rahat uyuyabilir, çünkü dünyanın haşmetini gördüm’” (akt. Kuehn, 2017: 346).

Açık ki hakkındaki biyografik tanıklıklarda Kant Fransız Devrimi’nin tavizsiz bir savunucusu olarak resmediliyor. Fakat Kant’ın devrimle birlikte anılmasını sağlayan şey yalnızca bu biyografik detaylardan ibaret değildir. Bunların ötesinde, Kant’ın devrimden heyecana kapılan uzak bir seyirciden veya sadık bir destekçiden çok daha fazlası, hatta bir anlamda “devrimin filozofu” olduğunu söyleyen önemli bir hat bulunur, özellikle de Alman düşüncesinde ve devrimden birkaç on yıl sonra... Bundan kasıt elbette Kant’ın felsefesi yoluyla devrimin seyrine bir şekilde yön verdiği veya devrimden aldığı ilhamı doğrudan felsefesine tahvil ettiği gibi dolayimsız bir bağlantının mevcudiyetine işaret etmek değildir. Aslında burada söz konusu olan daha çok bir filozof olarak Kant’ın düşüncesi ile, daha doğrusu Alman felsefesinin bilhassa Kant’la özdeşleşen bu ayrık momenti ile Fransız Devrimi arasında bir yakınlığın bulunduğunu tespit etmektir. Bu tez, Kant’ın *felsefede* yaptığı şey ile Fransız Devrimi’nin *siyasette* yaptığı şey arasında kurulan ani bir yakınlığa, bir tür kısa devreye dayanır.

Hegel, tarih felsefesinde ve tam da devrim bahsinde bu bağlantıyı kurar örneğin. Bütün hak ve yükümlülüklerin, dolayısıyla hakkın tüm yasal belirlenimlerinin, kategorik buyrukların ve emredilmiş yükümlülüklerin ilkesi ve tözsel temeli olan evrensel/mutlak İstenç ile onun *belirli* bir uygulaması, spesifik bir *formu* arasındaki ayrım üzerine düşündüğü bir yerde Hegel, soyut İstencin belirli bir Özgürlük formuna erişmek için kendini geliştirdiği metafiziksel süreç işaret eder ve şunu ekler: Bu metafiziksel süreç dair detaylar bir yana, buradaki ilkenin Almanya’daki kuramsal tanınmasını *Kantçı* felsefede (teorik akıl, pratik akıl, istencin rasyonelliği vb.) bulduğu açıktır (Hegel, 1902: 462). Dahası, Hegel’e göre Almanlar arasında bu görüş teorik bir soyutlamadan ibaretken, yani sakin bir teoriden (Kantçı felsefe) başka bir form kazanmazken, Fransızlar buna pratik bir etki vermek istemiş ve yalnızca Fransızlar (Almanlar değil) Özgürlük ilkesini gerçekleştirme işine soyunmuşlardır (Hegel, 1902: 462-463). Dikkat çekici bu pasajda Hegel’in söylemek istediği şey, Fransız Devrimi’nin şiddetli bir pratikte tamamladığı şeyi, Kant’ın Almanya için sakin bir teoride elde etmiş olduğudur: Fransa’da devrimin gürültüsüyle kendini gösteren mutlak İstenç, Almanya’da Kantçı felsefenin sükûneti içinde ortaya çıkmıştır. Harold Mah’ın belirttiği üzere, Hegel’e göre Almanlar kendi düşüncelerinde, Fransızların kendi siyasetlerinde ilerlediklerinden daha az ilerlememiştir (Mah, 1990: 8).

Kantçı felsefe ile Fransa’daki devrim arasında güçlü bir yakınlık bulunduğunu ileri süren bu görüş yalnızca Hegel’e atfedilemez. Ferenc Fehér’in dikkat çektiği gibi, devrimden on yıllar sonra başka yorumcular da Kant’ın

felsefesi ile devrimci sürecin anaakımı, hatta bazen de aşırı uçları arasında bir ilişkinin bulunduğunu varsaydılar (Fehér, 1989: 161). Heinrich Heine, örneğin, tıpkı Hegel gibi, Alman felsefesi ile Fransız Devrimi arasında dikkate değer bir paralellik olduğunu düşünüyordu ve yine Hegel gibi Heine da bu paralelliği asıl olarak Kantçı felsefeyle kuruyordu: *Saf Aklın Eleştirisi*'yle (*Kritik der reinen Vernunft*, 1781) birlikte Almanya'da entelektüel bir devrim başlamıştı ve bu devrim Fransa'daki maddi devrimle çarpıcı benzerlikler sergiliyordu — düşüncedeki Alman devrimi ile siyasetteki Fransız devrimi aynı aşamalardan geçiyordu. Hatta Heine daha ileri giderek benzer bir paralelliği doğrudan Robespierre ile Kant arasında da kuruyordu: Robespierre ve Terör nasıl önceki siyasal otoriteleri devirerek monarşiye son verdiyse, Kant da tüm önceki epistemolojik ve tanrısal otoriteye son vermişti. Robespierre krala meydan okumuştur, Kant ise tanrıya (Mah, 1990: 11; Fehér, 1989: 161).

Hegel ve Heine gibi Karl Marx da Kant'ın düşüncesi ile Fransız Devrimi arasında bir bağlantı kurmuştur. Eleştirisinin odağına yerleştirdiği Alman hukukçu Gustav Hugo'nun doğal hukuk kuramının Fransız *Ancien Régime*'inin *Alman teorisi* olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyleyen Marx, tam da bununla oluşturduğu tezat bakımından Kant'ın felsefesine atıfta bulunuyordu: Hugo'nun doğal hukukunun aksine Kant'ın felsefesi Fransız Devrimi'nin *Alman teorisi*dir (Marx, 1975: 206). Fehér, Marx'ın bu değerlendirmesinin mutlaka iltifat anlamına gelmesi gerekmeyen detaylandırılmamış bir değiniden ibaret olduğunu söylese de (Fehér, 1989: 161-162), Hugo ile Kant arasında gördüğü karşıtlıkta Marx, Hugo'nun düşüncesinde devrim öncesi rejimin bir haklılaştırılmasını bulurken, bunun aksine Kant'ın düşüncesinde devrimin bir haklılaştırılmasını buluyor ve dolayısıyla Kant ile devrim arasında kurulan güçlü yakınlığı onaylıyor görünmektedir. Fehér'den farklı olarak Hannah Arendt, Kant'ın Marx tarafından “devrimin filozofu” olarak görüldüğünden emindir (Arendt, 2019: 84-85, 97).

2. Devrim Sahnesi

Kant'ın Fransız Devrimi karşısında kapıldığı coşkuya dair muhtelif rivayetler ve devrimden çok sonra “devrimin filozofu” olarak adlandırılmasına yol açan felsefi yorumlar bir yana, Fransa'daki bu muazzam olay esnasında (öncesi ve sonrası da dâhil) Kant'ın Fransız devrimcileriyle etkileşim içerisinde olduğunu veya onlar üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğunu gösteren —birkaç istisna dışında— dikkate değer bir kanıt yoktur. Doğrudan bu mevzuya odaklanan makalesinde Fehér, Kant'ın felsefesinin Fransa'da kabul görmesinin zaten devrimden on yıllar sonra gerçekleştiğini söyler (Fehér, 1989: 162). Ayrıca Königsberg'den çıkmadığı bilinen Kant, bu kuralı devrim için de bozmamıştır; başka bazı Alman Aydınlanmacılarının aksine, bu büyük olayın gerçekleştiği

sahneyi yerinde görmek için en ufak bir çaba harcamamıştır. Fehér, Arendt'i şu konuda tamamen haklı bulur: Fransız Devrimi karşısında Kant her zaman bir gözlemci/seyirci pozisyonunda kalmıştır (Fehér, 1989: 162).

Öte yandan, Kant'ın devrim sahnesinde hiç boy göstermediğini düşünmek hatalı olacaktır. Örneğin Kant'ın *Ebedi Barış Üzerine Felsefi Bir Deneme (Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf, 1795)* başlıklı metninin Fransızca çevirisi Paris'te hem kitap olarak hem de devrimin önde gelen yarı-resmi gazetesi *Le Moniteur Universel*'de tefrika edilerek yayımlanmıştı ve gazetenin tanıtım yazısında Kant oldukça anlamlı bir biçimde Fransa'daki devrimle ilişkilendirilerek takdim ediliyordu: "Fransa'daki Eski Rejimi yıkıp geçen devrime denk bir tinsel devrime Almanya'da sebep olan meşhur Kant, şimdi adının sahip olduğu gücü cumhuriyetçi hükümet sistemi davasına adamaktadır" (akt. Gulyga, 1987: 223).

Benzer şekilde, devrimin aktörlerinin Kant'tan tümüyle bihaber olduklarını söylemek de doğru olmaz. Fehér, Kant'ın kimi önemli isimler tarafından yakından izlendiğini ve önemsendiğini gösteren bazı işaretlere dikkat çeker —bunlar yalnızca Kant'ın felsefesinin giderek yayılan şöhretinden veya düşüncesinin önemine dair rivayetlerden etkilenmiş kimseler değildir, aynı zamanda devrimin izlediği yön ve belirlediği hedefler için Kant'ın teorisine ya da böyle bir teoriyle yüzleşilmesine ihtiyaç olduğuna inanmış kimselerdir. Fehér, devrimci sürecin önde gelen isimlerinden biri olan ve dinle ilgili mevzularda izlediği karmaşık siyasal strateji için Kant'ın görüşlerinden faydalanan Fransız Katolik rahip Abbé Grégoire'ın adını anar örneğin (Fehér, 1989: 162-163).

Fakat asıl dikkat çekici isim, elbette devrimin en önemli figürlerinden biri olan Emmanuel-Joseph Sieyès'tir. Sieyès'in, ebedi barışa dair metni ve bu metnin çevirisi vesilesiyle Kant'ın devrimcilerle ortak değerlere sahip bir cumhuriyetçi olarak takdim edildiği *Moniteur*'deki övgü dolu yorumu atlamış olması zaten düşünülemez. Fakat Sieyès'in Kant'a dönük ilgisinin açık bir kanıtını, Wilhelm von Humboldt'un 1798 yılında Paris'e yaptığı ziyarette bulabiliriz. Sieyès, bu fırsatı değerlendirerek bir kolokyum düzenlemiş ve Fransız ideologların davet edildiği etkinlikte Humboldt'tan Kant üzerine bir konuşma yapmasını istemişti. Belli ki Humboldt'un seyahati Sieyès'e, Kant'ın felsefesinin sahil bir özetini işin ehli birinden dinlemek için kaçırılmayacak bir imkân olarak görünmüştü (Gulyga, 1987: 223; Fehér, 1989: 164).

Lâkin Sieyès ile Kant arasındaki etkileşimin bundan çok daha güçlü olduğuna dair iddialar da bulunuyor. Arsenij Gulyga, örneğin, Kant'ın onayını almak için Sieyès'in yeni anayasayı kendisine göndermek istediğine dair rivayetlerin varlığından bahseder (Gulyga, 1987: 224). Reidar Maliks de benzer şekilde, Paris'te görev yapan ve Sieyès'e yakınlığıyla bilinen Prusyalı diplomat Karl Thérém'in, Şubat 1796'da Kant ile Sieyès arasında bir mektuplaşma

başlatmak için girişimde bulunduğunu söyler. Berlin’de yayılan söylentilere göre konu, yeni Fransız anayasasının yazımı için Kant’ın yetkilendirilmesidir. Fakat Kant, Sieyès’in ilgisinden duyduğu memnuniyeti gizlememekle birlikte, başka bir ülkenin siyasetine burnunu sokmayı uygunsuz bulduğunu iletmış ve söz konusu mektuplaşma da bu sebeple hiç gerçekleşmemiştir (Maliks, 2012: 668). Anayasa yazımı konusundaki teklife değinmeksizin, Sieyès’in Thérémin aracılığıyla, felsefesine duyduğu ilgi ve düşüncelerinin Fransızlar arasında tanınmasının devrime sunacağı katkıya dair fikirlerini iletmek için Kant’la temas kurmaya çalıştığına dair benzer bir iddiayı Arendt’te de buluruz (Arendt, 2019: 97). Bu iddiaların doğruluğu yanlışlığı bir yana, Sieyès’in Kant’a olan ilgisi ve ondan feyz almış olma ihtimali elbette şaşırtıcı değildir. Fehér’in değindiği üzere, siyaseten etkin olduğu dönem boyunca daima cumhuriyetçi kurumların nasıl inşa edileceğine kafa yormuş biriydi Sieyès. Tıpkı Kant gibi onun için de cumhuriyetçi kurumların varlığı, teknik yönetsel düzenlemelerin çok ötesinde bir anlam ifade ediyordu (Fehér, 1989: 164).

Yine de sonuç olarak, Abbé Grégoire, Sieyès veya bunlara eklenebilecek başka birkaç istisna dışında, Kant’ın Fransız Devrimi’nin teorik-politik aktörleri üzerinde dikkate değer bir etkisinin olduğunu söylemek mümkün değil.

3. Fransız Devrimi Üzerine

“Devrimin filozofu”nun yazılarında Fransız Devrimi’ne nadiren, üstelik çoğu durumda adını anmadan atıfta bulunduğunu söylememiz gerekir. Frederick Beiser’in belirttiği gibi, devrim şüphesiz Kant için çok önemliydi, yine de doğrudan devrim hakkında pek az beyanatının bulunduğu da bir gerçek (Beiser, 2018: 67). Lâkin elbette buradan söz konusu atıfların dikkate değer olmadığı gibi bir sonuç çıkmaz.

3.1. Despotizm ve Devrim

Bunlardan muhtemelen en erkeni, Friedrich Heinrich Jacobi’ye yazdığı 30 Ağustos 1789 tarihli mektupta geçen kısa bahis olmalı (Kant, 1999: 318-320). Burada Kant aslında Avusturyalı bir asilzade olan Kont Windisch-Graetz’in kitabı hakkında bir değerlendirmede bulunuyordu, fakat bu eseri Kant için dikkat çekici hâle getiren şey, Fransız Devrimi’nden bir yıl önce yayımlanan kitabın Avrupa’nın hâlihazırdaki siyasal krizini öngörmüş olmasıydı.³ Başlığında duyurulduğu üzere kitap iki temel soru üzerine kuruluydu: Bir monarkın açıkça

3 J.N. Windisch-Graetz, *Discours dans lequel on examine les deux questions suivantes: 1. Un monarque a-t-il le droit de changer de son chef une constitution évidemment vicieuse? 2. Est-il prudent à lui, est-il de son intérêt de l’entreprendre?*, 1788.

kötü olan bir anayasayı kendi başına değiştirmeye hakkı var mıdır ve bunu üstlenmek kendi çıkarına mıdır? Windisch-Graetz bu çerçevede, halkın yozlaşmış bir monarkı tahttan indirmeye hakkı olup olmadığını da tartışıyordu —ona göre siyasal düzendeki sorunlar ayaklanma yoluyla değil, yukarıdan aşağıya makul bir reform yoluyla giderilmeliydi (Beiser, 2018: 67). Elbette bu tezler Avrupa'nın monarklarına dönük acil bir uyarı ve çağrıyı da içeriyordu: Eğer gerekli reformları kendileri yapmazsa, halkın bunu aşağıdan yukarıya yapmasına fırsat vermiş olacaktı. Kant'a göre Windisch-Graetz'in kitabı, hem kehanetlerinin (yani devrimin) mükemmel şekilde gerçekleşmiş olması, hem de despotlar için verdiği öğütlerdeki bilgelik bakımından övgüyü hak ediyordu (Kant, 1999: 318). Bu yorum hiç şaşırtıcı sayılmaz, zira gerek aydınlanmanın devrimci altüst oluşlardan ziyade reformlarla ağır ağır geleceği tezi (bkz. Kant, 2005a: 265; 1996a: 18; 1991: 133), gerekse de ayaklanmaları ve devrimleri kışkırtan şeyin hakka değil güce yaslanan despotizm olduğu tezi (bkz. Kant, 2010: 49; 1996b: 304; 2005b: 291; 1996c: 325), Kant'ın da savunduğu temel argümanlar arasındadır.

3.2. Bir Halkın Bütünsel Dönüşümü

Kant'ın devrime dair bu defa kamuya açık ilk notu ise, devrimden bir yıl sonra yayımlanan kitabı *Yargı Yetisinin Eleştirisi*'nde (*Kritik der Urteilskraft*, 1790) geçen bir pasajdır. Şeylerin *örgütlü* varlıklar olması başlığı üzerine düşünüyorken Kant, burada ima edilen *bütün* kavramına bir açıklama getirmek için Fransız Devrimi'ne atıfta bulunur. Yazdığı dipnotta Kant, “her bir üyenin hiç kuşkusuz yalnızca araç değil, aynı zamanda amaç da olması” gereken *bütün* tasavvurunun çarpıcı bir örneğini, büyük bir ulusun bir devlete dönüşümünü hedefleyen son zamanlardaki girişimlerde (yani devrimde) bulunduğunu söyler — tam da bu yüzden, devrimde *örgüt* sözcüğünün giderek tüm devlet kurumlarının düzenlenişini ifade etmek üzere kullanılmaya başlanması tesadüf değildir (Kant, 2016a: 171n; 2000: 246-247n; ayrıca bkz. Beiser, 2018: 67-68). Aslında burada doğanın organizasyonu, bir analogi yoluyla siyasal toplumun kuruluşuna aktarılmıştır: Nasıl ki doğa katı bir nedenselliğe tâbi değilse, bir makineden çok daha fazlası olan insan da değildir. İnsanı bir makine ya da bir nesne gibi gören siyasal formları eleştiren Kant, *devrim* yoluyla bir ulusun bir devlete dönüşümünde bunun zıddı bir şeylerin olduğuna dikkatimizi çeker. Gerçi burada hangi devrimi kastettiği konusu biraz tartışmalıdır. Örneğin Arendt, bu dipnotta kastedilenin Amerikan Devrimi olduğu görüşündedir (Arendt, 2019: 54). Ancak *Yargı Yetisinin Eleştirisi*'ne düştüğü editoryal notta Paul Guyer, burada Fransız Devrimi'nin yanı sıra Amerikan Devrimi'nin de akla gelebileceğini, ancak Kant'ın tamamı devrimi desteklemeyen Amerikan nüfusunu yekpare bir halk ya da ulus gibi farz etmesinin ve ondan “büyük bir ulus” olarak bahsetmesinin biraz

tuhaf kaçabileceğini söyler (bkz. Kant, 2000: 389n). George Kelly ise, her ne kadar Kant'ın kitabının doğuşu 1789 Devrimi'nin öncesine tekabül etse de, Kant'ın sonradan bir dipnot ekleyerek Fransa'daki devrime göndermede bulunduğunu ileri sürer (Kelly, 1969: 153n). Manfred Geier de Kant'ın Fransız Devrimi'ne atıfta bulunduğu düşüncesindedir, fakat ona göre Kant, devrimdeki “bütünsel dönüşüm” karşısında kapıldığı coşkuyu bir dipnota, üstelik doğa felsefesi bağlamına gizlemiştir (Geier, 2018: 267-268).

3.3. Özgürlük ve Bedelleri

Kant'ın metinlerinde Fransız Devrimi'ne muhtemel bir başka atıf yine bir dipnotta ve yine örtülü bir şekilde gelir: Prusya'daki sansür nedeniyle yayımlanması epey meşakkatli olan *Salt Aklın Sınırları Dâhilinde Din (Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft, 1793)* adlı kitabının bir yerinde Kant, belirli bir halkın kendi politik özgürlüğünü elde etmek için yeterince ehil olmadığını ve hatta insanların genel olarak inanç özgürlüğü konusunda ehil olmadığını vazederek, özgürlük için hep erken olduğunu ileri süren görüşlerden hiç hazzetmediğini söyler. Ona göre bu hileli bir varsayımdır ve özgürlüğün asla gelmeyeceğini söylemenin başka bir yoludur sadece; “çünkü öncesinde özgürlüğü ortaya koymadan, onun için olgun hâle gelinemez”. Kant, özgürlüğün yol açabileceğinden endişe edilen olumsuzlukları mazur görmeye hazırdır: Elbette ilk denemeler kaba saba olacaktır. Hatta başkalarının emri ve vasiliği altında yaşanandan daha büyük güçlükler ve tehlikelere de sebep olacaktır. Fakat özgürlüğe ehil olmanın, kendi mesuliyetini alan ve düşünmeye cüret eden bu tür denemeler dışında başka bir yolu da yoktur (Kant, 2021: 206n, 1996e: 204n). Kant'ın sözleri büyük olasılıkla devrimin bu yıllarda izlediği radikal seyirle ilgiliydi. Kant, bu durumun pek çok kimsede yarattığı şüphe ve hayal kırıklığına bir yanıt vermek istemişti: Fransa'daki devrimde özgürlük hoyratça kullanılıyor olabilirdi, fakat bu durum kaçınılmaz şekilde mükemmellikten yoksun bir ilk adım olmasından kaynaklanıyordu (Maliks, 2014: 65). Kant'ın bu çıkışının gerisindeki bir diğer neden de, Geier'in işaret ettiği üzere, Prusya'daki yasal ve dinsel fermanların giderek şiddetlenmesine karşı duyduğu tepkiydi —baskı arttıkça, özgürlüğe olan vurgusu da aynı ölçüde radikalleşiyordu. Bu sözleriyle Kant, özgürlüğe ehil olmadıkları bahanesiyle yurttaşlara “devlette, hanede ve kilisede hükmedilmesi gerektiği yolunda sürekli tekrar edilen tepeden inmece devlet beyanına” karşı çıkıyordu (Geier, 2018: 267-268).

3.4. Burke'e Karşı

Kant'ın Fransa'daki devrimin tetiklediği tartışmaları yakından izlediğini, hatta bunların sürüklendiği yönden rahatsızlık duyduğunu ve bir şekilde

(doğrudan olmasa bile) müdahalede bulunmak istediğini yine aynı yılın Eylül ayında yayımlanan bir başka metninden biliyoruz: “Yaygın Bir Söz Üstüne: ‘Teoride Doğru Olabilir, Ama Pratikte İşe Yaramaz’” (“Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis”, 1793). İronik olarak aynı zamanda devrim, ayaklanma ve yurttaşların devlet başkanına direnme hakkı konularında en olumsuz ve en tavizsiz tavrı da takındığı bu polemik metninin, Christian Garve, Gottfried Achenwall, Moses Mendelssohn gibi görünürdeki muhataplarının dışında, örtülü fakat hatırı sayılır bir başka muhatabı daha bulunur: Edmund Burke. Kant, metnin başlarında ifade ettiği üzere, bu makalesini “teorileri ve sistemleri cüretkâr bir biçimde eleştiren saygıdeğer bir soylunun” itirazlarını dikkate alarak şekillendirmişti (Kant, 2010: 20; 1996b: 280) ve sözünü ettiği kişi muhtemelen Burke’ten başkası değildi (metni Türkçe’ye kazandıran Hakan Çörekiçoğlu’nun notu için, bkz. Kant, 2010: 20n; İngilizce çeviride de benzer bir not bulunuyor, bkz. Kant, 1996b: 632n).

Burke’ün meşhur eseri *Fransa’daki Devrim Üzerine Düşünceler* (*Reflections on the Revolution in France*, 1790) devrimin gerek siyasal gerek düşünsel alanda zaten kutuplara ayırdığı Almanya’da yankı bulmuş, özellikle de Kant’ın eski bir öğrencisi olan Freidrich Genz tarafından tercüme edilerek Almanca’da yayımlanmasıyla birlikte (1793 yılında), önde gelen pek çok filozof ve politik düşünür Burke’ün argümanlarıyla iştigal eder olmuştu (Green, 2017: 9). Fakat sorun yalnızca Fransız Devrimi’nin etkili bir muhafazakâr eleştirmeninden neşet eden fikirlerin Almanya’daki gerilim hatlarını daha da hassas hâle getirmesi ve hâlihazırdaki kutuplaşmanın şiddetine belirgin bir ivme katması değildi. Bunlara ek olarak Kant açısından doğrudan kimi sonuçları olan ve nitekim kendisinin de derhâl ayırdına vardığı yeni bir durum söz konusuydu: Fransız Devrimi karşısında güçlenen şüphe ve savunulan eleştirel pozisyonlar, aynı anda Kant’ın felsefede bizzat icat ettiği ve güçlü şekilde savunduğu hatları da vurmaya başlamıştı. Devrimde doğru gitmeyen her şeyin ve ondaki radikal aşırılığın sorumluluğunu soyut idealleri/teoriyi somut gerçeğe/pratiğe zorbaca dayatan bir tür politik metafizikte bulan bu hat, ilk olarak Burke’ün düşüncesinde en güçlü ifadesini bulmuştu: “Bu teorisyenlerin yapmacık hakları, hep aşırı uçlardadır; ve oran itibarıyla metafiziksel olarak doğru olduklarından, ahlâken ve siyaseten yanlışlardır” (Burke, 2016: 95).

Bu türden bir akıl yürütmenin bir yanıyla saf aklın pratik olup olmadığına dair bir sorgulamaya, diğer yanıyla da Aydınlanma ile devrim arasındaki sürekliliğin tartışmaya açılmasına varacağını kestirmek hiç zor değil, ki zaten Kant’ı örtük veya açık şekillerde hedef tahtasına oturtan eğilimin de nedeni buydu. Burke’ün kitabının Almanya’da bir Aydınlanma tartışması (*Aufklärungsdebatte*) başlatması uzun sürmedi (Green, 2017: 122 vd). Örneğin Genz’in yanı sıra Burke’ün argümanlarını yeniden yorumlayarak sahiplenen August Wilhelm Rehberg, devrime yol açan şeyin metafizik olduğunu

söylediğinde (Mary J. Gregor ve Frederick Rauscher tarafından düşülen editör notları için, bkz. Kant, 1996b: 275; 2016b: 190, 407n), sadece yanlış yola sapmış Aydınlanma ile skandallardan kurtulamayan devrim arasında değil, aynı zamanda Fransa'daki devrim ile Kant'ın felsefesi arasında da bir bağlantı kurmuş oluyordu—her ikisinde de eylem/pratik, aklın/teorinin buyruklarına tâbi kılınmış vaziyetteydi. Nitekim Kant bu göndermeyi atlamamıştır. “Teori-Pratik” metni için yazdığı ön hazırlık notlarında, “metafizik hakkındaki, onun devlete karşı gerçekleştirilmiş bir devrime sebep olabileceğine dair yakın tarihli fakat yanıtız bırakılmış suçlama hakkında bir yargıda bulunmalı mıyım bilmiyorum” der; her durumda bu iftira, hak edilmemiş bir onur ya da haksız bir ithamdan ibaret olacaktır (Kant, 2016b: 192).

Bir filozof olarak kişisel tarihinin bu kritik eşiğinde Kant'ın kendini bir açmaz içerisinde bulmuş olması muhtemeldir. Burke'ün başlattığı, Gentz ve Rehberg'in ise Alman düşüncesindeki çatlakların tam orta yerine taşıdığı muhafazakâr tepkinin dönüp kendi felsefesinin en üst düzeyde savunduğu mevzileri vuracağını, devrimin girdiği söylenen tehlikeli rotadan düşünsel açıdan sorumlu tutulacağını ve Fransız devrimcilerinin aşırılıklarına teorik bir temel/mazeret sağlamakla suçlanacağını öngörmesi belki mümkün değildi. Fakat şunu biliyoruz ki Kant, Büyük Friedrich'in ölümünün (1786) ardından iktidara gelen yeni siyasal-dinsel kliğin zaten hedefindeydi—devrimin patlak vermesiyle birlikte daha da şiddetlenen ve derinlik kazanan Prusya'nın belki de bu ilk kültür savaşının çalkantılarından Kant kendine düşen payı fazlasıyla alıyordu.⁴ Öyle ki kutsal kitap ilahiyatı üzerine yazmaktan men edildiğini bildiren tehditkâr bir kraliyet emri bile almıştı (“Teori-Pratik”ten yalnızca bir yıl sonra, 1794'te).⁵ Fakat Kant'ı asıl endişelendiren şey, Prusya'da düşünme özgürlüğünün topyekûn baskılanması ihtimalidir: Bir yandan felsefesini tüm bu yargılar ve eleştiriler karşısında savunmak istemektedir, fakat diğer yandan da Aydınlanma'nın savunageldiği mevzilerin ağır şekilde zarar görmesi ve baskı altına alınmasından kaygılanmaktadır. Beiser, tam da bu nedenle Kant'ın derin bir krizle karşı karşıya kaldığını söyler—hatta Kant'ın devrim hakkındaki görüşlerindeki kararsızlıkların, gelgitlerin ve nihayet devrim hakkı konusundaki tavizsiz rezervlerinin gerisinde, içine düştüğü bu ikilemin bulunduğunu iddia eder. Kant bir çıkış yolu bulabilmek adına, devrimi toptan karalamasını gerektirmeyecek,

4 1786-1798 yılları arasına yerleştirebileceğimiz ve aslında Alman düşüncesinin hem siyasallaşması hem de kutuplaşması açısından ayrıksı bir döneme tekabül eden bu erken *Kulturkampf* a özgü siyasal-düşünsel atmosfer hakkında, bkz. Geier, 2018: 245 vd.

5 1 Ekim 1794 tarihli emrin Kant tarafından nakledilen fakat küçük farklılıklar içeren iki versiyonunun Türkçe çevirileri için, bkz. Ökten, 2016: 89 ve 96-97; ayrıca bu sürecin temel uğraklarına dair detaylar hakkında, bkz. Gregor, 1979; Di Giovanni, 1996; Geier, 2018: 245-257.

ama baskıcı yöntemlerin güçlenmesine davetiye de çıkarmayacak bir formül geliştirmek zorunda kalmıştır: “Devrim’in yöntemlerini değil, ideallerini onaylamak, devrim hakkını değil, insan haklarını savunmak” (Beiser, 2018: 89). Beiser’in yorumu haklı olsun olmasın, “Teori-Pratik” metninin doğruladığı üzere, 1790’lı yıllar boyunca Kant’ın felsefesi ile Fransa’daki devrim arasında karşılıklı atıfların (lehte veya aleyhte) çok güçlendiği açıktır.

3.5. “Kral hata yapmaz!”

Kant’ın Fransız Devrimi’ndeki olaylara doğrudan atıfta bulunduğu nadir fakat oldukça önemli anlardan biri, Kral XVI. Louis’in infazını (Ocak 1793) çok sert ve açık şekilde kınamasıdır. Doğrusu Kant, devrimde olup biten ve kaygı verici bulunan pek çok gelişme karşısında daima müsamahalı olmuştur, lâkin Louis’ye verilen idam cezası bunun istisnasıdır. Her ne kadar bu durum dahi devrimin ilkelerine olan sadakati konusunda onu tereddüte düşürmemiş olsa da (Beiser, 2018: 68), Kant’ın argümanındaki kararlılık ve eleştirisinin tonundaki şiddet hafife alınacak gibi değildir.

Kant söz konusu eleştiriyi, Louis’in infazından birkaç yıl sonra yayımlanan, *Ahlâk Metafiziği (Die Metaphysik der Sitten, 1797)* adlı kitabında dile getirdi. Burada Kant isimlerini anarak, geçmişte İngiltere Kralı I. Charles (1649) veya daha yakınlarda Fransa Kralı XVI. Louis için reva görülen kaderde insanı asıl dehşete düşüren şeyin, onların kendi halkları tarafından öldürülmeleri olmadığını söyler: Bir devletin isyan yoluyla çökertilmesiyle alakalı zalimlikler arasında monarkın katledilmesi kendi başına en kötüsü değildir, çünkü pekâlâ halkın bunu korkudan dolayı yaptığını düşünebiliriz —eğer kral hayatta kalmayı başarırsa, kendine bağlı kuvvetleri kumanda edebilecek ve isyancılara yaptıkları şeyin karşılığını en ağır şekilde ödeyebilecektir. Dolayısıyla isyan etmiş bir halk böyle bir durumda kralının canına kastettiğinde, bunu kendisini koruma güdüsünün baskısı altında ve zorunluluk bahanesiyle yapacaktır (Kant, 1991: 132n). Kant şüphesiz buna da onay vermez, fakat “insan hakları fikriyle dolu bir ruhu dehşete düşürecek” asıl şey ona göre, bir kralın resmi yoldan idam edilmesidir —yani cezalandırıcı adalet sürecine dâhil edilerek yargılanması ve hakkında ölüm cezasına hükmedilmesidir (Kant, 1991: 132n). En kötüsü budur ve devrimde Louis’in başına gelen de zaten tam olarak budur.

Bir kere bırakalım istisnai durumda isyan etmiş bir halkı, olağan zamanlardaki yasa koyucu otoritenin bile bu yüksek yöneticiyi yargılama hakkı bulunmaz. Bununla ne kastettiğini anlayabilmek için, Kant’ın devlet otoritesini, her biri kendine has bir tür dokunulmazlığa sahip yüksek makamlardan müteşekkil bir üçlü (*trias politica*) olarak kavradığını hatırlatmak gerekir: yasa koyucu egemen otorite, yasaya uygun şekilde yönetmekle yükümlü idari otorite ve yargıç figüründe kendi temsilini bulan adli otorite (sırasıyla *potestas*

legislatoria, executoria, iudiciaria) (Kant, 1991: 125, 129). Bunlardan ikincisi, yani devletin yöneticisi (*rex, princeps*), hükümet etmekle yükümlüdür ve aslında bu yüzden halkına verdiği direktifler de kurallardan ve buyruklardan ibarettir, yasalardan değil —o bir yasa koyucu değildir (ki öyle olduğu durumda *despotik* bir iktidardan söz ediyoruz demektir), fakat bir icra makamı olarak yaptırım gücüne sahiptir. Buradan çıkan ilk sonuç, yasaya tâbi olmayan tek figürün yasa koyucu olduğudur, yönetici ise yasaya tâbidir. O hâlde yasa koyucu otorite, yöneticinin sahip olduğu otoriteyi ondan geri alabilir, onu azledebilir veya onun yönetimini dilediği yönde iyileştirebilir, yeniden düzenleyebilir. Fakat ikinci sonuç da şudur: Yine de onu cezalandıramaz! Nitekim “Kral hata yapmaz!” şeklindeki İngiliz vecizesinin de bundan başka bir anlama gelmediğini söyler Kant. Bu en yüksek idari otorite cezalandırılmaz, çünkü bizatihi cezalandırma gücü, tüm yaptırım gücüyle birlikte yalnızca ona aittir. Yasaya uygun şekilde zor kullanma kapasitesine tek başına sahip olan bu makamın kendisinin baskıya maruz kalabileceğini (örneğin cezalandırılabilirliğini) düşünmek, kendi içinde bir çelişki olacaktır (Kant, 1991: 128).

Yasa koyucu otoritenin bile sahip olmadığı bir hakka, isyan etmiş bir halkın sahip olabileceğini düşünmekse zaten mümkün değildir: Halk tarafından tahtından edilmiş bir kral, önceki yönetiminden dolayı cezalandırılmaz; çünkü devlet başkanı sıfatıyla önceden yaptığı her şey, hakla uyumluluk içerisinde gerçekleşmiş sayılmalıdır (Kant, 1991: 131n). Kralın kendi halkı tarafından yargılanıp infaz edilmesini Kant çok daha şiddetli bir şekilde kınar. Ona göre, tıpkı Louis’ nin idam edilmesinde olduğu gibi, böylesi bir suç baki kalacak ve kefareti asla ödenemeyecektir (*crimen immortale, inexpiabile*). Hatta Kant daha da ileri giderek burada işlenen türden suçun, ilahiyatçıların bahsettiği, bu dünyada da öte dünyada da affedilemez kabul edilen günah kategorisine benzediğini söyler (Kant, 1991: 132n). Böylesine ağır bir değerlendirmenin gerisinde şöyle bir akıl yürütme bulunur: Bir yasa ihlâli her zaman şu iki şekilde mümkün olur —suçlu kendi kötü davranışını ya kendisinin nesnel bir kural olarak aldığı bir maksime göre gerçekleştirir ya da kuralın bir istisnası olarak. İkinci durumda o yalnızca ve basitçe yasadan sapan biridir. Fakat ilk durumda, yasanın otoritesinin ta kendisini reddetmektedir; yasanın tamamen karşısındadır, onunla çelişmektedir, tabiri caizse ona düşmandır (Kant, 1991: 132n). İşte, bir kralın kendi halkı tarafından öldürülmesinin iki biçiminde de bu iki yasa ihlâline dair bir şeyler bulunur: Eğer kral bir misillemeden korkan halk tarafından öldürülmüşse, burada söz konusu olan şey yalnızca kuralın bir istisnasıdır. Fakat eğer kral cezalandırıcı adalet dâhilinde yargılanıp infaz edilmişse, burada söz konusu olan şey egemen ile halkı arasındaki ilişkinin düzenini belirleyen ilkenin tümüyle tersine çevrilmesidir: “Her şeyi telafisi imkânsız şekilde yutan derin bir yarık misali, bir monarkın infaz edilmesi, bir halkın sorumluluğundan asla kurtulamayacağı bir suç gibi görünüyor, çünkü bu adeta devletin intiharı gibidir”;

öyledir zira “yıkılmış bir devletin yeniden meydana getirilmesini imkânsız kılacak bir ilke içermektedir” (Kant, 1991: 132n).

Kant’ın kralın infazı hakkındaki tartışmalara dönük bu müdahalesi, devrimle birlikte ortaya atılan can alıcı sorulardan birini dolaysız şekilde ele alması bakımından ayrıksıdır. Fransız Devrimi’nin bu tarihsel anında, XVI. Louis’nin yargılanması ve idam edilmesi bağlamında pek çok tartışmanın yürüdüğünü biliyoruz; Kant’ın fikirlerinin buralarda doğrudan bir karşılık bulduğuna dair bir işaret bulunmasa da, aynı atmosferde dağılan ve yankılanan fikirlerin dolaşımında olduğunu söylemek mümkün. Jacques Derrida örneğin, ölüm cezası ve kralın infazına dair tartışmalar çerçevesinde Kant ve Robespierre’i —birbiriyle hiç tanışmamış ama belki de bir şekilde birbirini büyülemiş olan bu iki etkileyici şahsiyeti— bir arada okuyup yorumlayabilmiştir (Derrida, 2017: 252 vd).

3.6. Constant’a Karşı

Kant’ın, Fransa’daki devrimci sürecin çeşitli uğraklarında politik ve teorik müdahalelerde bulunmuş isimlerden yalnızca Benjamin Constant’la doğrudan ve kamuya açık şekilde bir polemige girdiği notunu buraya düşmemiz gerekir. Aslında tartışmayı başlatan şey, Constant’ın Kant’a yönelik örtülü bir eleştirisi olmuştu: Doğruyu söylemenin koşulsuz bir ödev olduğunu vazededen “bir Alman filozofu”... Adı zikredilmemiş olmakla birlikte Kant tarafından savunulduğu bilinen bu ilke, Constant’a göre, tavizsiz bir şekilde uygulanacak olsa, toplum diye bir şey asla mümkün olmazdı. Kant’ın bu eleştiriye verdiği kısa yanıt oldukça iyi biliniyor: “İnsansevlikten Ötürü Yalan Söylemek Konusunda Sözümona Bir Hak Üzerine” (“Über ein vermeintes Recht, aus Menschenliebe zu lügen”, 1797) (Kant, 1998; 1996d). Elbette bu yanıt, içerdiği ahlâki boyut bakımından çokça ele alınmıştır. Lâkin yine de Fehér, bu tartışmanın bir de politik boyutunun bulunduğu, üstelik bunun neredeyse hiç takdir edilmediği konusunda bizi uyarır: Devrimin Direktuar dönemine tekabül eden bu tarihsel anda Constant, Jakoben terörün yeniden canlanması tehdidi karşısında muhafaza işlevi görebilecek bir teorik çerçeve sağlamanın peşindeydi ve böyle bakıldığında Kant’ı kendine hedef seçmiş olması dikkate değerdir. Fehér’e göre Constant, Kant’ın felsefesindeki ahlâki katılıkta, Thermidor tarafından alaşağı edilmiş olmasına rağmen her an geri dönme tehlikesi bulunan teröristik ahlâki sertliğin bir izini bulmuştu (Fehér, 1989: 164-165). Bu açıdan Kant’ın Constant’a verdiği yanıtın, daha önce Burke ve onun Alman tilmizleriyle girdiği tartışmayla (“Teori-Pratik” metniyle) bir devamlılık sergilediğini görebiliriz: Kant’ın düşüncesi ile devrimin tedirgin edici radikalliği arasında bir bağlantının bulunduğu iması yeni değildir. Fakat belki de ilk defa devrimin çeşitli safhalarında rol oynamış aktörlerden biri olarak Constant, bu bağlantıyı doğrudan kurmayı denemiştir.

Nitekim Kant da muhatabın kendisi olduğunu derhâl kabul etmiş ve yanıt vermekten çekinmemiştir.

Burada ne olup bittiğini anlayabilmek için Constant'ın Kant eleştirisindeki temel motivasyona ve gerisindeki tarihsel bağlama biraz daha yakından bakmak gerekiyor. Kant'a dönük eleştirisini Constant, *Politik Tepkiler Üzerine (Des réactions politiques, 1796)* başlığını taşıyan bir kitapçıkta dile getirmişti. Robert J. Benton'un belirttiği üzere, Constant tarafından bu kitapçık, Jakobenlere karşı Thermidorcu tepkinin bir sonucu olarak 1795 yılında Fransa'da gücü ele geçiren Direktuvar'ı desteklemek üzere yazılmıştı (Benton, 1982: 137). Direktuvar birbiriyle çelişen ikili bir görünüm sergiliyordu: Bir yanda kendini devrimin savunduğu ilkelerin varisi olarak sunuyordu. Fakat aynı anda devrimde radikal saydığı eğilimlere (evrensel oy hakkı ve servet eşitliği gibi) açıktan karşı çıkıyordu. İşte, Benton'a göre, Constant'ın kitapçığı da Direktuvar tarafından izlenilen politikalara meşruiyet sağlamak için yazıldığından (ki muhtemelen hükümette bir pozisyon elde etme umuduyla kaleme alınmıştı), her ne kadar ilkelere katı bir bağlılık vaadinde bulunuyor olsa da, esasında ilkelerin uygulanmasına kimi sınırlılıklar getirerek, devrimin potansiyel aşırılıkları karşısında bir koruma sağlamayı amaçlıyordu (Benton, 1982: 137, 137n). Peşindeki katilden saklanmak için evinize sığınan bir dostu korumak adına yalan söylemek mi, yoksa ne pahasına olursa olsun size onun evde olup olmadığını soran katile doğruyu söylemek mi? Böylesine zor bir örneği seçmiş olması tesadüf değildi, çünkü aslında ilkeler çok katı bir şekilde uygulandığında bunun aşırılıkla ve toplumun çöküşüyle sonuçlanacağını göstermek istiyordu. Yalan konusundaki örneğin üzerinde durmasının nedeni, diyor Benton, toplumun korunması adına ilkelerin gerekirse eğilip bükülebileceği tezini meşrulaştırmakta bu örneğin oynamasını umduğu roldü (Benton, 1982: 138). Kant bunu hemen fark etmiştir: Constant'ın yaptığı şey, politik ilkeler üzerine soyut bir incelemeden ibaret değildi, tıpkı kendisinin bu metinde hedef alınmasının öylesine bir rastlantı olmaması gibi. Benton şöyle söylüyor: Kant, Constant'ın çalışmasını, devrimin ortaya koyduğu ilkelere karşı bir reaksiyonun propagandası olarak kavradı; Direktuvar'ın politik iddialarını desteklemek için, ilkelerin kesinliğinin altını oymak istemesinin nedeni buydu. Söz konusu olan şey politik fırsatçılığın bir icrasıydı, zira özel çıkarlara erişebilmek için politik ilkeler suiistimal ediliyordu (Benton, 1982: 139).

Kant ile Constant arasındaki polemik de gösterdiği üzere, 1790'lı yıllar, Kant'ın felsefesi ile Fransız Devrimi'nin kaderlerinin birbirine çok bağlı görüldüğü ve Kant'ın düşüncesinin hızlıca güncel siyasal imalarla yüklendiği yıllardır.

3.7. Unutulmayacak Bir Olay

Kant'ın Fransız Devrimi'ne atıfta bulunduğu yazıları arasında ele almamız gereken son metnin yayımlanma tarihi ise 1798'dir (ki bu aynı zamanda Kant'ın son yazılarından biriydi ve muhtemelen 1797 yılının sonlarında kaleme alınmıştı): “Yeniden Gündeme Gelen Eski Bir Soru: İnsan Soyü Sürekli Olarak İlerliyor mu?” (“Erneuerte Frage: Ob das menschliche Geschlecht im beständigen Fortschreiten zum Besseren sei”, 1798) (Kant, 1979). Şunu hemen belirtmek gerekir ki, Kant'ın devrim hakkındaki, daha doğrusu devrimin dünya-tarihsel anlamı ve önemi hakkındaki en etkileyici değerlendirmeleri bu metindedir. Nitekim Kant'ın Fransız Devrimi'ne yaklaşım tarzı, yani devrimi unutulmaz bir olay hâline getiren şeyin devrime bizzat katılanların yapıp ettiklerinden ziyade, ona doğrudan iştirak etmeyenlerde yarattığı coşku (*Enthusiasm*) ve devrimin seyircilerinin devrim hakkındaki yargısı olduğu düşüncesi, 20. yüzyılın ikinci yarısında pek çok önemli düşünürü cezbetmiştir — yargılama yetisi, eleştiri/kritik, devrim/olay, Aydınlanma gibi başlıklarda yürütülen bir dizi tartışmanın temel referanslarından biri olmuştur bu metin (bkz. Arendt, 2019: 53-55; 2018: 117; Lyotard, 2014; Foucault, 2000a; 2000b; 2011: 1-21).

Kant doğrusu burada oldukça spesifik bir dizi soruyla uğraşıyordu: İnsanlığın ilerleyip ilerlemediğini (bir tür olarak insanlığın *doğal tarihinde* değil, dünya üzerinde sosyal olarak birleşmiş ve halklara ayrılmış insanlığın *bütününün ahlâki tarihinde* ilerleyip ilerlemediğini) sorduğumuzda gerçekte neyi bilmek isteriz? Peki bunu nasıl bilebiliriz? Hepsinden önce, daha iyiye doğru ilerleyişi mümkün kılan eğilim ve kapasitenin insanlıkta mevcut olduğuna dair bir tür deneyim ya da işaret değeri taşıyan bir olaydan bahsedebiliyor olmamız gerekmez mi? Eğer öyleyse, şu anda fiilen etkin olduğunu kanıtlarıyla birlikte ortaya koyabileceğimiz böyle bir olay var mıdır? Tüm bu sorular hep aynı yöne işaret ediyordu: Devrim. Devrim (tabii ki Fransız Devrimi), insanlıkta bu ahlâki eğilimin hâlihazırda mevcut olduğunu gösteren kanıtın ta kendisi değil miydi? Michel Foucault, Kant'ın bu metnin asıl sorusunun (ve belki de gizli başlığının) “Devrim nedir?” olduğunu söylerken haklıdır (Foucault, 2000a: 166, 171).

Fakat Kant, Foucault'nun işaret ettiği üzere, devrimle bambaşka bir şekilde ilgiliydi. Onu ilgilendiren şey, devrimci altüst oluşların yarattığı sansasyon veya bunların muhtemel akıbeti değildir —ne çok mühim hadiseler, ne işlenmiş ağır suçlar; ne asil görüneni sıradan, sıradan görüneni asil kılan ani tersine çevirmeler; ne de eskinin görkemli siyasal yapılarının sanki bir sihir yapılmışçasına ortadan kaybolup, yerin derinliklerinden zuhur etmiş gibi görünen yeni yapılara yerlerini bırakması... Kant'ı ilgilendiren şey bunlar değildir. Onu ilgilendiren şey, devrime iştirak edenlerin yapıp ettikleri değil, devrime tanıklık edenlerin yargısıdır. Yalnızca bu, yani yalnızca seyredenlerin

herhangi bir çıkar gütmeyen sempatisi ve coşku düzeyine varan katılma isteği, devrimi bir işaret, insan soyundaki ahlâki ilerlemeye dönük eğilimin bir kanıtı hâline getirir (Kant, 1979: 153, 155). Kant'ın ifadeleriyle “maharetli bir halkın” gerçekleştirdiğine tanıklık ettiğimiz bu devrim, başarıya ulaşabileceği gibi yenilgiye de uğrayabilir, hatta akli başında birinin bir daha böyle bir işe kalkışmasına mani olacak derecede sefalet ve zulme de sebep olabilir. Fakat bunların hiçbiri, devrimin işareti olduğu ahlâki eğilimin değerinden bir şey eksiltemeyecektir (Kant, 1979: 153). Devrim bu açıdan geriye çevrilebilir değildir —kendi amacına ulaşamaması, anayasa reform girişimlerinin berhava olması, hatta eski düzene geri dönülmesi bile bunu değiştirmeyecektir: Devrim asla unutulmayacak ve ona dair felsefi kehanet de kendi gücünden hiçbir şey yitirmeyecektir (Kant, 1979: 159). Öyle görünüyor ki bu metin, hem Fransa'daki devrim, ama hem de kendi düşünsel hayatı sona yaklaşıyorken, Kant'ın devrimle girdiği son fakat belki de en parlak etkileşimdir.

Sonuç

En başta da değindiğimiz gibi, Kant'ın devrime dair görüşleri dikkatleri çokça üzerine çekmiş bir tartışma konusudur ki hakkında oldukça uzun ve ihtilafli bir literatür oluşmuştur. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren alevlenen bu tartışma, hâlen yayımlanmakta olan yeni çalışmaların da gösterdiği üzere, türlü sebeplerle güncelliğini koruyor. Biz ise bu çalışmada Kant'ın devrime dair teorik mülahazaları ile tartışmanın literatürdeki seyrine yalnızca işaret etmekle yetindik ve asıl olarak Kant'ın Fransız Devrimi'yle girdiği ilişkinin bir panoramasını sunmaya çalıştık. Bazı kritik uğraklarını göstermeye çalıştığımız bu canlı etkileşimin, çok yönlü, gerilimli ve hatta uzun soluklu olan diğer tartışmalar için bir başlangıç noktası olarak ele alınabileceğine ve Kant'ın devrime dair görüşlerine derinlemesine nüfuz edebilmek için göz ardı edilmemesi gerektiğine inanıyoruz.

Kant ile devrim arasındaki rezonansın 1790'lı yılları baştan sona katettiği açıktır. Doğrusu tüm ayrıksılığıyla 1790'lar, Almanya'daki felsefi ve siyasi hatlar için hem müthiş bir canlanma hem de rekabet, farklılaşma ve bölünme yıllarıydı. Fakat tüm bu türbülansın odağındaki figürlerden biri olması dolayısıyla, Kant'ın eleştirel felsefesi ve felsefesinin muhtemel siyasi imaları daha güçlü bir ilgi ve sorgulamanın konusu olmuştur. Aynı şekilde, devrimci Fransa'nın tarihindeki kritik dönemeçlerin ve karar anlarının, Kant'ın çalışmalarında örtülü veya açık şekillerde ama mutlaka bir yoruma tâbi tutulduğunu da görmek mümkündür: devrimin yasallığı sorunu, kral ile kurucu meclis arasındaki ilişkiler, kralın yargılanması ve infaz edilmesi, savaş ve barış meselesi, anayasal krizler (Fehér, 1989: 167-168). Siyasal konuların, aynı zamanda düşünsel hayatının son on yılına tekabül eden ve her bakımdan istisnai

kabul edilmesi gereken bu dönem boyunca Kant'ın yazıları arasında belirgin bir ağırlık kazandığı görülebilir, lâkin Kant'ın siyaset felsefesinin Fransız Devrimi'ne verilmiş bir yanıt olduğu söylenemez. Gerçek şu ki görüşleri çok öncesinde netleşmişti: “Devrim, Kant'ın düşüncelerini sistematik hâle getirip yayımlamaya zorlamış olsa da, bu fikirlerin yaratımında oynadığı rol çok azdır” (Beiser, 2018: 60). Belli ki devrim ve etrafında patlak veren sorunların aciliyeti, felsefesinden kamuya açık şekilde duyurulacak politik sonuçlar çıkarma yükümlülüğünü dayatmış ve politik meselelere dair sessizliğini bozması konusunda onu cesaretlendirmiştir (Fehér, 1989: 167; Beiser, 2018: 67).

Ancak dikkatimizden kaçmaması gereken bir diğer boyut da, Kant'ın *felsefede* yaptığı şey ile Fransız Devrimi'nin *siyasette* yaptığı şey arasındaki karşılıklı atfın çok güçlenmesidir. Böylesi bir durum Kant'ın felsefesine yalnızca olağanüstü bir ivme katmıyor, aynı zamanda üzerine çok fazla husumet çekmesine de neden oluyordu. Bu nedenle felsefesinin politik imalarını netleştirme baskısını ve sorumluluğunu üzerinde hissetmiş olması muhtemeldir. Kant'ın bu daveti geri çevirmediğini biliyoruz; üstelik bu durumdan, her zaman çok önem atfettiği bir şeye, yani düşüncelerini daha aleni ve daha geniş şekillerde ifade edebilmeye imkân tanıdığı için yararlandığı bile söylenebilir. Ancak yine de üzerindeki basıncı ihmâl etmemek gerekir —baskıyı artırmak için bahane arayan iktidardaki dinsel ve siyasal kliğin kamusal hayat ve kalem serbestliği üzerindeki istibdadı; cumhuriyetçi fikirlerin yanı sıra düşüncede ve siyasette fanatizmin eşzamanlı yükselişi; devrimin felsefede yarattığı muhafazakâr reaksiyon ve buna karşı verilen fikir kavgaları; devrimdeki radikalizmin Aydınlanmacılarda sebep olduğu kuşku ve kafa karışıklığı; tüm bu çalkantıda kendine Kantçı felsefede bir yön arayan eleştirel takipçilerin beklentileri. Hele ki kendi felsefesi ile devrimin aşırılıkları arasında tehlikeli bir bağ kurulmuşken, Kant'ın bunları dikkate almamış olması beklenemez. Fakat, pek çok yönden gelen tüm bu tazyikler karşısında Kant'ın düşüncesinin kırılğanlaştığını veya istikrarsızlaştığını değil, karmaşıklaştığını ve bazı açılardan da gerilimli hâle geldiğini söylemeye çalışıyoruz: Hâlen olup bitmekte olan, karmaşık, süratli ve çok boyutlu bir süreci izliyor, üstelik felsefesiyle kurulan yakınlıktan dolayı, felsefesinin neye izin verdiğini, neye vermediğini ve yine tipik bir Kantçı problem olarak, sınırların nerede çekilmesi gerektiğini soruşturuyordu. Kant'ın düşüncesindeki meddücezire bir de bu açıdan bakmamız gerekiyor.

Kaynakça

- Arendt, Hannah (2018), *Zihnin Yaşamı* (Çev. İsmail Ilgar) (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Arendt, Hannah (2019), *Kant'ın Siyaset Felsefesi Üzerine Dersler*, Ronald Beiner (Der.), (Çev. Devrim Sezer ve İsmail Ilgar) (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Atkinson, R.F. (1992), "Kant's Moral and Political Rigorism", Howard Williams (Ed.), *Essays on Kant's Political Philosophy* (Cardiff: University of Wales Press): 228-248.
- Axinn, Sidney (1971), "Kant, Authority, and the French Revolution", *Journal of the History of Ideas*, 32(3): 423-432.
- Beck, Lewis W. (1971), "Kant and the Right of Revolution", *Journal of the History of Ideas*, 32(3): 411-422.
- Beiser, Frederick C. (2018), *Aydınlanma, Devrim ve Romantizm: Modern Alman Politik Düşüncesinin Doğuşu, 1790-1800* (Çev. Aslı Önal) (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Benton, Robert J. (1982), "Political Expediency and Lying: Kant vs Benjamin Constant", *Journal of the History of Ideas*, 43(1): 135-144.
- Burke, Edmund (2016), *Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler* (Çev. Okan Arslan) (Ankara: Kadim Yayınları).
- Byrd, Sharon and Joachim Hruschka (2006), "The Natural Law Duty to Recognize Private Property Ownership: Kant's Theory of Property in His Doctrine of Right", *The University of Toronto Law Journal*, 56(2): 217-282.
- Çörekçioğlu, Hakan (2010), "Kant'tan Bir Sivil İtaatsizlik Teorisi Türetmek Mümkün mü?", Hakan Çörekçioğlu (Der.), *Kant Felsefesinin Politik Evreni* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları): 151-170.
- Derrida, Jacques (2017), *The Death Penalty, Volume II*, Geoffrey Bennington and Marc Crépon (Eds.), (Tr. Elizabeth Rottenberg) (Chicago and London: The University of Chicago Press).
- Di Giovanni, George (1996), "Translator's Introduction", Immanuel Kant, *Religion and Rational Theology*, Allen W. Wood and George di Giovanni (Eds.), (Cambridge: Cambridge University Press): 41-54.
- Fehér, Ferenc (1989), "Practical Reason in the Revolution: Kant's Dialogue with the French Revolution", *Social Research*, 56(1): 161-185.
- Foucault, Michel (2000a), "Aydınlanma Nedir?", Michel Foucault, *Özne ve İktidar, Seçme Yazılar 2* (Çev. Osman Akinhay) (İstanbul: Metis Yayınları): 162-172.
- Foucault, Michel (2000b), "Aydınlanma Nedir?", Michel Foucault, *Özne ve İktidar, Seçme Yazılar 2* (Çev. Osman Akinhay) (İstanbul: Metis Yayınları): 173-192.
- Foucault, Michel (2011), *The Government of Self and Others, Lectures at the Collège de France, 1982-1983*, Frédéric Gros (Ed.), (Tr. Graham Burchell) (New York: Palgrave Macmillan).
- Geier, Manfred (2018), *Kant'ın Dünyası* (Çev. Erol Özbek) (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Green, Jonathan Allen (2017), *Edmund Burke's German Readers at the End of Enlightenment, 1790-1815*, Unpublished PhD Dissertation (University of Cambridge).
- Gregor, Mary J. (1979), "Translator's Introduction", Immanuel Kant, *The Conflict of the Faculties* (New York: Abaris Books): vii-xxxiv.
- Gulyga, Arsenij (1987), *Immanuel Kant: His Life and Thought* (Tr. Marijan Despalatovic) (Boston: Birkhäuser).
- Hegel, G.W.F. (1902), *Lectures on the Philosophy of History* (Tr. John Sibree) (London: George Bell and Sons).

- Hill, Thomas E. (2002), "Questions About Kant's Opposition to Revolution", *The Journal of Value Inquiry*, 36: 283-298.
- Kant, Immanuel (1979), "An Old Question Raised Again: Is the Human Race Constantly Progressing?", Immanuel Kant, *The Conflict of the Faculties* (Tr. Mary J. Gregor and Robert Anchor) (New York: Abaris Books): 140-171.
- Kant, Immanuel (1991), *The Metaphysics of Morals* (Tr. Mary J. Gregor) (Cambridge: Cambridge University Press).
- Kant, Immanuel (1996a), "An Answer to the Question: What is Enlightenment", Immanuel Kant, *Practical Philosophy*, Mary J. Gregor (Ed.), (Tr. Mary J. Gregor) (Cambridge: Cambridge University Press): 11-22.
- Kant, Immanuel (1996b), "On the Common Saying: That may be correct in theory, but it is of no use in practice", Immanuel Kant, *Practical Philosophy*, Mary J. Gregor (Ed.), (Tr. Mary J. Gregor) (Cambridge: Cambridge University Press): 273-309.
- Kant, Immanuel (1996c), "Toward Perpetual Peace", Immanuel Kant, *Practical Philosophy*, Mary J. Gregor (Ed.), (Tr. Mary J. Gregor) (Cambridge: Cambridge University Press): 311-351.
- Kant, Immanuel (1996d), "On a Supposed Right to Lie from Philanthropy", Immanuel Kant, *Practical Philosophy*, Mary J. Gregor (Ed.), (Tr. Mary J. Gregor) (Cambridge: Cambridge University Press): 605-615.
- Kant, Immanuel (1996e), "Religion within the Boundaries of Mere Reason", Immanuel Kant, *Religion and Rational Theology*, Allen W. Wood and George di Giovanni (Eds.), (Tr. George di Giovanni) (Cambridge: Cambridge University Press): 39-215.
- Kant, Immanuel (1998), "İnsansevenlikten Ötürü Yalan Söylemek Konusunda Sözümona Bir Hak Üzerine" (Çev. Oruç Aruoba), *Cogito*, 16: 47-51.
- Kant, Immanuel (1999), *Correspondence*, Arnulf Zweig (Ed.), (Tr. Arnulf Zweig) (Cambridge: Cambridge University Press).
- Kant, Immanuel (2000), *Critique of the Power of Judgment*, Paul Guyer (Ed.), (Tr. Paul Guyer and Eric Matthews) (Cambridge: Cambridge University Press).
- Kant, Immanuel (2005a), "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt", Immanuel Kant, *Seçilmiş Yazılar* (Çev. Nejat Bozkurt) (İstanbul: Say Yayınları): 261-273.
- Kant, Immanuel (2005b), "Sürekli (Ebedi) Barış Üstüne Felsefi Bir Deneme", Immanuel Kant, *Seçilmiş Yazılar* (Çev. Nejat Bozkurt) (İstanbul: Say Yayınları): 275-327.
- Kant, Immanuel (2007), "Idea for a Universal History with a Cosmopolitan Aim", Immanuel Kant, *Anthropology, History, and Education*, Günter Zöllner and Robert B. Loudon (Eds.), (Tr. Allen W. Wood) (Cambridge: Cambridge University Press): 107-120.
- Kant, Immanuel (2010), "Yaygın Bir Söz Üstüne: 'Teoride Doğru Olabilir, Ama Pratikte İşe Yaramaz'", Hakan Çörekçioğlu (Der.), *Kant Felsefesinin Politik Evreni* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları): 17-56.
- Kant, Immanuel (2016a), *Yargı Yetisinin Eleştirisi* (Çev. Aziz Yardımlı) (İstanbul: İdea Yayınları).
- Kant, Immanuel (2016b), *Lectures and Drafts on Political Philosophy*, Frederick Rauscher (Ed.), (Tr. Frederick Rauscher and Kenneth R. Westphal) (Cambridge: Cambridge University Press).
- Kant, Immanuel (2017), "Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi", Johann Gottfried von Herder vd., *Tarih Felsefesi: Seçme Metinler*, Doğan Özlem ve Güçlü Ateşoğlu (Haz.), (Çev. Uluğ Nutku) (Ankara: Doğu Batı Yayınları): 31-47.
- Kant, Immanuel (2021), *Salt Aklın Sınırları Dâhilinde Din* (Çev. Lokman Çilingir) (Ankara: Elis Yayınları).
- Kelly, George Armstrong (1969), *Idealism, Politics and History: Source of Hegelian Thought* (Cambridge: Cambridge University Press).

- Kersting, Wolfgang (2010), "Politika, Özgürlük ve Düzen: Kant'ın Politika Felsefesi", Hakan Çörekçioğlu (Der.), *Kant Felsefesinin Politik Evreni* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları): 57-79.
- Kuehn, Manfred (2017), *Kant* (Çev. Bülent O. Doğan) (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları).
- Lyotard, Jean-François (2014), *Coşku: Tarihin Kantçı Kitiği* (Çev. Emine Sarkartal) (İstanbul: İthaki Yayınları).
- Mah, Harold (1990), "The French Revolution and the Problem of German Modernity: Hegel, Heine, and Marx", *New German Critique*, 50: 3-20.
- Maliks, Reidar (2011), "Liberal Revolution: The Cases of Jakob and Erhard", *Bulletin of the Hegel Society of Great Britain*, 63: 216-231.
- Maliks, Reidar (2012), "Revolutionary Epigones: Kant and his Radical Followers", *History of Political Thought*, 33(4): 647-671.
- Maliks, Reidar (2014), *Kant's Politics in Context* (Oxford: Oxford University Press).
- Maliks, Reidar (2018), "Two Theories of Resistance in the German Enlightenment", *History of European Ideas*, 44(4): 449-460.
- Marx, Karl (1975), "The Philosophical Manifesto of the Historical School of Law", Karl Marx and Frederick Engels, *Collected Works, Volume 1, Marx: 1835-1843* (London: Lawrence and Wishart): 203-210.
- Nicholson, Peter (2010), "Kant, Devrim ve Tarih", Hakan Çörekçioğlu (Der.), *Kant Felsefesinin Politik Evreni* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları): 151-170.
- Ökten, Kaan H. (2016), "Kant ve Prusya'da Dini Sansür", *İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1): 87-101.
- Reiss, H.S. (1956), "Kant and the Right of Rebellion", *Journal of the History of Ideas*, 17(2): 179-192.
- Ripstein, Arthur (2009), *Force and Freedom: Kant's Legal and Political Philosophy* (USA: Harvard University Press).
- Schwarz, Wolfgang (1964), "The Right of Resistance", *Ethics*, 74(2): 126-134.
- Seebohm, Thomas (1981), "Kant's Theory of Revolution", *Social Research*, 48(3): 557-587.
- Strauss, Leo (1988), *Persecution and the Art of Writing* (Chicago: The University of Chicago Press).
- Waldron, Jeremy (2006), "Kant's Theory of the State", Pauline Kleingeld (Ed.), *Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History* (New York: Yale University Press): 179-200.
- Westphal, Kenneth (1992), "Kant on the State, Law, and Obedience to Authority in the Alleged 'Anti-Revolutionary' Writings", *Journal of Philosophical Research*, 17: 383-426.
- Williams, Howard (1983), *Kant's Political Philosophy* (Oxford: Blackwell).
- Wit, Ernst-Jan C. (1999), "Kant and the Limits of Civil Obedience", *Kant-Studien*, 90(3): 285-305.
- Yovel, Yirmiahu (1980), *Kant and the Philosophy of History* (Princeton: Princeton University Press).